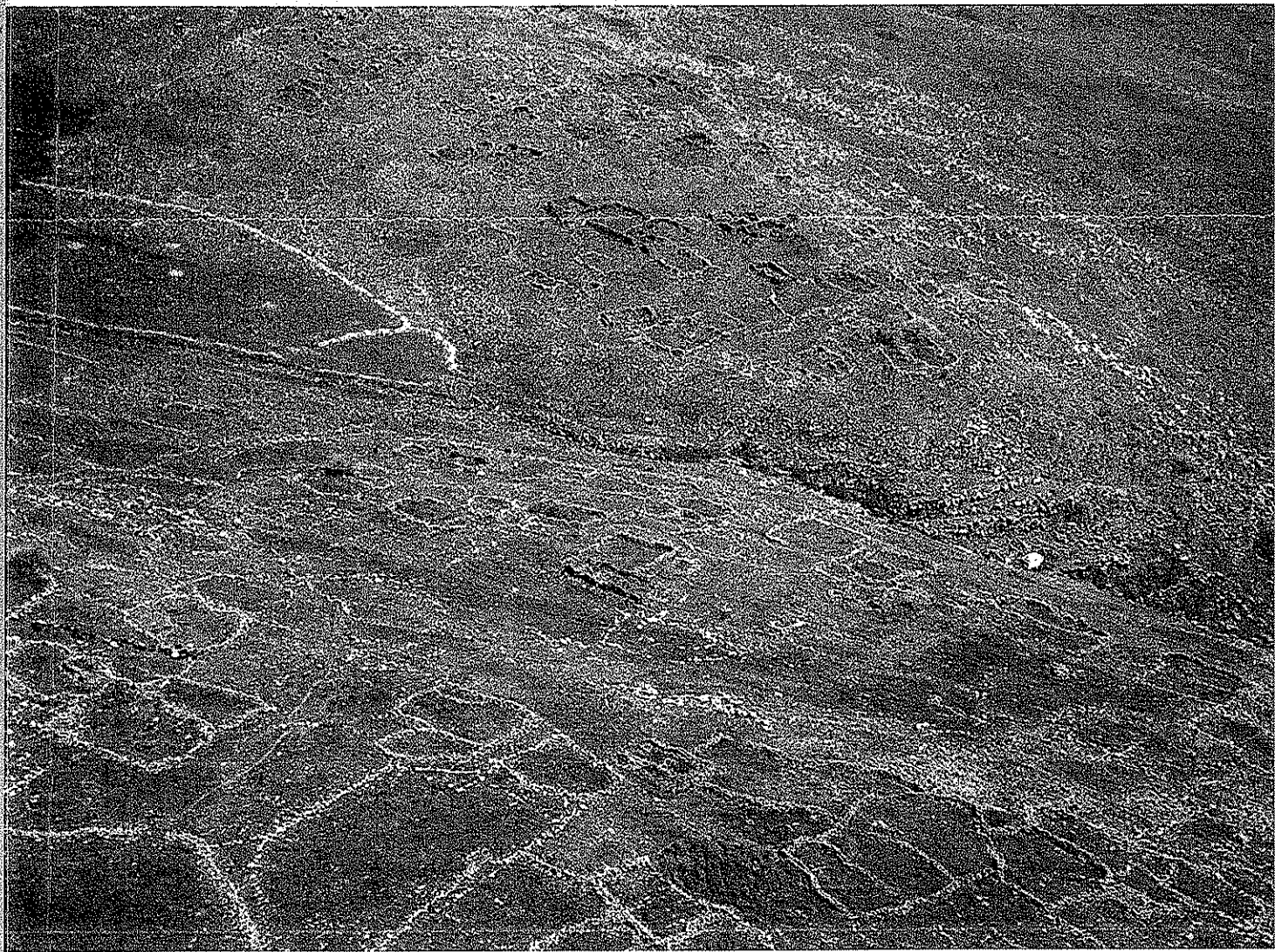

קדמוניות
תשע"ד 148
אוניברסיטת חיפה, הספרייה
נ-7 205826
גל' 1 מתוך 3

QADMONIOT

A Journal for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands
Jerusalem, Vol. 47, No. 148, 2014

Israel Exploration Society · Israel Antiquities Authority

אלפי שנה לפני זמננו. מאז תקופת הברונזה הקדומה היו היותים, הענבים והתאנים לתוספת חשובה בתפריט הדגנים והקטניות. התמרים גדלו באזורים החמים של אגן הים התיכון הדרומי. בניגוד לדגנים ולקטניות החד-שנתיים, המגיבים יבול כעבור חודשים מספר, העצים דורשים השקעה והגנה במשך שנים רבות. היבולים הראשונים צומחים לאחר שלוש עד שמונה שנים, ולשיא תנובתם יגיעו העצים אף מאוחר יותר. לכן, חברה חקלאית המגדלת עצי פרי היא יושבת קבע ומגוננת על עצי הפרי כל ימות השנה.

הממצאים של הבוטניקה הארכאולוגית באתרים שונים הראו שהיות, גפן היין, התאנה, התמר, הרימון והשקמה היו עצי הפרי הראשונים שהוחל בביתם. עצי פרי אחרים, כגון תפוח, אגס, שזיף, דובדבן, חרוב ובוטנה (פיסטוק), בויתו מאוחר יותר, באלף השלישי לפני זמננו. הביות והתפוצה הגיעו לשיאם בתקופה ההלניסטית והרומית. המינים שקל היה לרבות אותם בדרך שתילת ייחורים או הרכבה זכו לתפוצה רחבה יותר ממינים שהריבוי שלהם היה דרך זרעים, כגון האגוזים.

בשל חשיבותם לכלכלה האנושית, לעץ היות ולגפן היין מוקדשים פרקי מחקר נרחבים (עמ' 116-126). מבין עצי הפרי הנוספים שתוארו בספר בפירוט יש לציין את התאנה, התמר, הרימון, תפוח העץ, אגס, שזיף, דובדבן, אפרסק, משמש, חבוש, חרוב, הדרים, שקדים, אגוזי מלך, ערמון, לוז ובוטנה. מתברר, שגם מינים אלה בויתו בידי האדם, כל אחד בתקופתו, ונוספו לתפריט האנושי של העולם הישן. שרידי פירות אלו נמצאו באתרים הארכאולוגיים השונים ותוארכו היטב (עמ' 126-152).

הספר שלפנינו הוא אות כבוד למחקר הבוטני-ארכאולוגי, והוא מסכם בצורה בהירה ומעודכנת את הישגי המדענים בחקירת הביות של צמחים, שהביאו את החברה האנושית משלב של חברת לקטים וצידים עד ימינו. התהליך היה ממושך, והביות של צמחי הבר הצריך דורות של חקלאים חרוצים בחברות של העולם הישן. מן הראוי לציין את מקומם החשוב של החוקרים הישראליים במחקר של ביות הצמחים וחקר הבוטניקה הארכאולוגי. לא רק שניים מבין שלושת העורכים הם מישראל; הספר כולל הפניות רבות למחקרים ולתגליות שנערכו ובוצעו בארץ. ספרם של זהרי, הופף ווייס הפך זה מכבר לספר חובה לבוטנאים, לארכאולוגים ולחוקרי ביות הצמחים בכל העולם.

שמעון דר

הכרמל של פון מולין

תרגום, ההדרה ועריכה: אהרון גבע קלינברגר ויוסי בן-ארצי, הוצאת הספרים על שם י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2013, 451 עמודים

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים זכה הר הכרמל לסקרים ולמחקר ארכאולוגי,

וגאוגרפי ואתנוגרפי מקיף. חוקרים מנוסים, בעיקר מארצות אירופה המערבית, שהו או עברו בכרמל ותיארו נופים, תושבים ושרידים ארכאולוגיים שזיהו בו. הבולטים ביניהם היו ויקטור גרן הצרפתי, קונרד, קיצ'נר ולורנס אוליפנט הבריטים, והבולט ביניהם היה הגרף פון מולין, יליד קנטון ברן אשר בשווייץ.

אברהרד פרידריך גרף פון מולין (1861-1927) נולד למשפחה מיוחסת ומקורבת לבית המלוכה של הבסבורג. בני המשפחה עסקו במדע, בשירות צבאי ובפקידות בכירה. פון מולין למד מזרחנות והתמחה בערבית ובמשפט מוסלמי. השכלתו הייתה רחבה והוא שלט בשפות רבות: גרמנית, צרפתית, תורכית, ערבית, עברית מקראית, יוונית ולטינית. לאחר לימודי הדוקטורט, שהקדיש ל"זכויות האריסטות באסלאם", הצטרף למשרד החוץ הגרמני ושירת כמתורגמן בבירות, ואף ליווה את הקיסר וילהלם השני במסעו לארץ-ישראל (1898). כן שירת כיועץ הקיסרית אוגוסטה ויקטוריה ברלין.

מכיוון שחלה במחלת ריאות קשה, שהה כשנה וחצי על הכרמל בבית ההחלמה של הטמפלרים. בעת שהותו זו החל לערוך מסעות מחקר והם הביאו לכתב-יד. חיבורו זה התפרסם בכתב-העת של האגודה הגרמנית לחקר פלשתינה (ZDPV), ובשנת 1908 ראה אור בלייפציג כספר בשפה הגרמנית.

שלא כמו חוקרי הכרמל שקדמו לו, ששהו באזור פרקי זמן קצובים והתמקדו בשרידים העתיקים שמצאו ובמפגשים עם תושבי האזור, פון מולין ערך מחקר מקיף, שכלל את האקלים, הגאולוגיה, הפאונה והפלורה, האוכלוסייה, הפולקלור ונבכי השפה הערבית, וכמובן, תיאר את השרידים העתיקים הרבים, שהיו פזורים עדיין ברחבי הכרמל.

פון מולין היה ראשון לרושמים את כל השמות הגאוגרפיים בנוף הכרמל, אשר נמסרו לו בשפה הערבית מפי מורי הדרך שלו: כל כיפה, שלוחה, כתף הר, גיא, ואדי, אתר קבורה ועתיקות כונו בשמותיהם בערבית, ומולין היטיב להבנים ולפרשם בגרמנית.

המקור הגרמני של הסקר לא היה קל להבנה ולשימוש לחוקרים בעת החודשה משום שהמפה שצייר מולין הייתה טכמתית למדי, וקנה המידה הקטן מדי שלה הקשה על חוקרי הכרמל של ימינו. ב-1948, לאחר מלחמת השחרור, נותרו תושבים מוסלמים מעטים על ההר, והרשת הצפופה של השמות שניתנו לתוואים הגאוגרפיים הלכה ונשתכחה. רק כפרי הדרוזים נותרו ושימרו את השמות בסביבתם.

הספר של מולין היה אפוא בבחינת "מעין חתום" לרוב החוקרים הישראליים, עד שנמצא לו המפתח בידי הפרופסורים אהרון גבע קלינברגר ויוסי בן-ארצי מאוניברסיטת חיפה. שני החוקרים, ילידי חיפה ואוהבי הכרמל, תרגמו וערכו את הספר למען חוקרים וקוראים בני ימינו. הם הקדישו לו כשלוש שנים של עבודה מלומדת ומחקר עצמאי והתוצאה רחוקה מן המקור. שיתוף הפעולה בין המומחה

לשפה הערבית אחרון גבע קלינברגר והגאוגרף היסטוריון יוסי בן-ארצי מאפשרים כיום גישה מודרנית וברורה לחומר הגלם יקר הערך של פון מולין. המתרגמים והמהדירים זכו לסיוע מצד עמיתים, מומחים לגרמנית של ראשית המאה העשרים, וכך תורגמו מונחים ערביים נדירים. כן נעזרו המחברים ביועצים בתחומי הבוטניקה והארכאולוגיה של הכרמל. לצד מראי המקום שהזיו במקור הוסיפו גבע קלינברגר ובן-ארצי מראי מקום חדשים, המבארים ומפרשים את חידושי המחקר האחרונים וכך הם מעדכנים למען הקורא העברי את אתרי הסקר של פון מולין.

הספר נפתח בקווים ביוגרפיים של פון מולין ומשפחתו ובאפיון הסקר המיוחד והשפעתו על חוקרי הכרמל לדורותיהם (עמ' 1-20). בחלקו הראשון (עמ' 23-51) מופיעות סקירות של פון מולין על הגאוגרפיה, הגאולוגיה, האקלים, הפלורה והפאונה, השפה ולשונם של תושבי הכרמל. פון מולין התייעץ עם מי שנחשבו בזמנם למומחים לכרמל, ביניהם אהרן אהרונסון מאנשי גיל"ר וד"ר גוטליב שומכר, המהנדס הטמפלרי חובב הארכאולוגיה, שערך סקר נרחב בגולן וחפר במגידו.

מבין בעלי החיים שעדיין חיו על הכרמל נזכרים הנמר, הפנתר והזאב, התוקפים עדרי בעלי חיים כלילות. נחל התנינים, בדרום הכרמל, חיו עדיין פרטים בודדים של כלבי נהר, ג'מוסים ותנינים.

האדם על הכרמל מתואר בפרק נכבד (עמ' 52-117). בזמן עריכת הסקר חיו על הכרמל 9,567 תושבים, מהם 1,193 בחוף הכרמל. רוב האוכלוסייה הייתה של פלחים מוסלמים ודרוזים, שהתגוררו בשני כפרים, עספיא ודלית אל-כרמל, ובשני יישובי-הבת שלהם למרגלות ההר, והיו בדווים מעטים, שמקורם בדרום לבנון, בעמק יזרעאל ובבקעת הירדן. מולין תחם את דרום הכרמל בוואדי מילח (נחל דליה), אך התייחס בסקר גם למושבות הברון רוטשילד שמדרום לו, בעיקר לזמרון (זכרון יעקב). כן נזכרו יישובי הטמפלרים הגרמנים בחיפה ובקרבת הכפר טירה, וצוענים, שפקדו את הכרמל באופן קבוע ועסקו בנפחות ופחחות ובנינה. בקרבת הצ'ק פוסט התקיים כפריר של צוענים (עמ' 54).

פון מולין רשם ואסף שירים ומשלים רבים והמהדירים תרגמו אותם לעברית. בולטים ביופיים שירי האהבה הכפריים.

בחלק השני של הספר (עמ' 121-363) מתוארים אתרי הר הכרמל, ממנוזר הכרמל בצפון ועד לחוטם הכרמל בדרום. בימי פון מולין הייתה האפשרות לזהות אתרים לפי תקופתם עדיין בחיתוליה, ולעתים התרשמות הסוקרים התבססה על מראה חיצוני של שרידי המבנים ועל מסורות מקומיות עממיות.

ההגעה אל האתרים העתיקים הייתה דרך שבילים ודרכים עתיקות, שרובן נמחקו מן השטח בעת החדשה. בדרך אל האתרים מפרט מולין את שמות התוואים הגאוגרפיים, כפי ששמע מפי מורי הדרך ותושבי הכפרים.

למרבח הצער, פון מולין לא צירף ציור או צלם מקצועי לסקריו, ואיכות ציוד הצילום שלו הייתה ירודה. לפיכך לא פעם קשה לזהות את האתרים המצולמים.

באזור ואדי רושמיא (נחל גיבורים בימינו) ניצבו שרידים של אתר צלבני (עמ' 138-139). במחקר הארכאולוגי המודרני התגלה מתחת לשרידים מימי הביניים בית חווה מן התקופה החשמונאית והמהדירים, כדרכם, מפנים כאן למראה המקום שבו פורסמו תוצאות החפירות והסקרים של העת החדשה. פון מולין הבחין בקירות אבן ארוכים ובנויים כהלכה במקום זה וכינה אותם, בשל איכות הבנייה, דרכים אורתוסטטיות (עמ' 139-143). לדבריו, שומכר סבר שמדובר בדרכים קדם-רומאיות, ואילו פרופ' אברהם רונן ויעקב עולמי, סוקרי הכרמל בעת החדשה, סברו שמדובר במתקנים מסוג "עפיפונים", ששימשו בתקופה הנאוליתית לציד עדרי צבאים. היות שהשרידים נעלמו מפני השטח, קשה לבדוק את תקפות ההצעות.

מעספיא הוביל שביל לקלעת אל-מנאבר (מצודת הבמה), ופון מולין מתאר את האתר האנגמטי הזה במדויק (עמ' 219-222). בשנת 1831 התבצרו בו הדרוזים של עספיא, אך תותחי הצבא המצרי של איברהים פחה הניסו אותם מן המקום. בין חורבות עלי א-דין ודוּבָה של ימינו מתאר פון מולין מבנים של קברים פרהיסטוריים (עמ' 224-226), שהסוקרים הישראליים בני ימינו לא הצליחו לאתר. מגדלי שדה בנויים אבן היו נפוצים בכמה אזורים על הכרמל. אחד הריכוזים היה בקרבת המוחרקה (עמ' 229-230). המקומיים כינו מבני אבן איתנים אלה בצדק בשם "מנטאר", מלשון תצפית ושמירה, והם שימשו כחקלאות הגפן והמטעים של העת העתיקה, כדוגמת מאות המגדלים שנחקרו במערב השומרון. פון מולין סבר שאלה היו מבנים פולחניים, אולי מזבחות, מתקופת המקרא.

אל חורבת סמאקה (כיום סומקה) הגיע פון מולין מדלית אל-כרמל, מרחק הליכה של שעה וחצי (עמ' 268-271). לאחר שחצה את נחל הרובים התלול ועתירי הצמחייה, הגיע במדרון אל מערות הקבורה החצובות בסלע והעפיל אל הגת הגדולה ובור המים ברמת סומקה. בדרכו אל היישוב, שהיה עדיין מוקף קירות אבן איתנים, הבחין בעמודים המחורצים, האופייניים להר הכרמל. הוא ציין שהאתר רומה למצודה, ובשנת 1905 ערכו החוקרים קוהל ווצינגר חפירות מטעם "החברה המזרחית הגרמנית" במבנה בית הכנסת ששם, כחלק מסקר מקיף בבתי הכנסת של צפון ארץ-ישראל. פון מולין מצא בחורבות בית הכנסת שבר פסל של אריה או לביאה וכשמונים שנה מאוחר יותר גילתה אותו בשנית משלחת הכרמל.

את העיטור שבחזית "מערת הפר והאריה" בסומקה זיהה פון מולין כאמנות מקומית מן התקופה הרומית. הזיהוי מקובל גם בימינו.

חורבת שלאֵלה (עמ' 249-253) זכתה לתיאור אמין בתצלומים הנלווים נראים פריטים אדריכליים כחלקים

בהקבלה ליתר ערי הדקפוליס, לצורך לימוד האפיונים התרבותיים שלהם (עמ' 5).

החפירות בוצעו בניהולו של פרופ' ארתור סג'ל ובסיוע ד"ר מיכאל אייזנברג מטעם מכון זימן לארכאולוגיה של אוניברסיטת חיפה ובהשתתפות צוותים של ארכאולוגים וסטודנטים מפולין ומארה"ב. במהלך החפירות נבדקו שנים עשר שטחים: המתחם ההלניסטי, הפורום כולל המקדש לפולחן הקיסרי (המכונה קליבה - Kalybe), הבזיליקה, האודאון, השער המזרחי וסביבתו, חלקים מן הביצורים הצפוניים והדרומיים, בית המרחץ הדרומי, הכנסייה הדרומית-מערבית, הדקומנוס מקסימוס (decumanus maximus), מכלול הכנסייה הצפונית-מערבית, הכנסייה הצפונית-מזרחית ורובע המגורים הצפוני-מזרחי.

למרות העניין הרב שמעוררים פרקי הספר, קצרה הידיעה מלדון ככולם ולכן הדברים יתמקדו במספר פרקים נבחרים. מבחינה מתודולוגית הספר הוא מארג של נושאים מגוונים הנחלק לשני חלקים: פרקים המתייחסים באופן ישיר לתיאור ולניתוח שטחי החפירה וממצאיהם ופרקים כלליים המאירים את האתר מזוויות שונות. הפרקים האלה מתאפיינים בראייה רב-צדדית, מוסיפים ממד ערכי לספר ומרחיבים את יריעת ידיעותינו והבנתנו על היפוס/סטוסיאה במהלך קיומה. השילוב בין שני החלקים יוצר תמונה מקיפה ורחבה על תולדותיה ועל אופייה האורבני-תרבותי של העיר, החל בתקופה ההלניסטית, דרך התקופות הרומית והביזנטית הקדומה ועד התקופה המוסלמית הקדומה.

הפרק "אדריכלות צבאית" (עמ' 86-127), פרי עטו של מיכאל אייזנברג, מבוסס על שרידי הביצורים שנסקרו, נבדקו ונחפרו מדי שנה בשנה וחשפו את קווי ההגנה של העיר. פרק זה מושתת על עבודות קודמות שכתב המחבר, שבהן תוארו, נותחו וסוכמו ההיבטים האדריכליים והצבאיים בהיפוס/סטוסיאה, בערי הדקפוליס ובערים אחרות של המזרח הרומי. בעקבות הדיון הנרחב מסיק אייזנברג, במידה רבה של צדק, ש"הביצורים של היפוס נבנו על-פי אמות המידה של אמנות הביצורים ההלניסטית, אבל באיזו מידה ארכיטקט הביצורים הלך בעקבות ההוראות של תורת המצור היוונית (poliorketika) קשה להחליט" (עמ' 127).

שלושת הפרקים הדנים במתחם (הטמנוס) ההלניסטי, הבזיליקה והאודאון, פרי מחקריו של ארתור סג'ל, הם מן המרכזיים בספר ובאמצעותם אפשר לעקוב אחר כמה גלויים ייחודיים ומרשימים באתר. הם מבוססים על ניתוח דקדקני ומעמיק ומחקר השוואתי מקיף, המאפשרים לעמוד על טבעם ועל מהותם של השרידים האדריכליים. הפרק "מתחם הלניסטי" (עמ' 128-147) מתאר את חשיפתו של מתחם מקודש, ככל הנראה היחיד מהתקופה ההלניסטית שנתגלה עד כה בארץ. במרכזו נחשף מקדש רומי קדום, מטיפוס המקדשים הידועים בעולם הרומי מתקופתו של אוגוסטוס. ייתכן שזהו מקדשו של זאוס ארוטסיוס (Zeus Arotios), היינו "זאוס של הגבהים", או "זאוס של החריש

ממבני ציבור מן התקופה ההלניסטית או הרומית, שחשפה משלחת הכרמל של ברי-אילן, כמאה שנים לאחר הסקר של פון מוליין.

באפיק העמוק של נחל אורן (ואדי פלאח), למרגלות שלאלה, כך טענו הכפריים באזורי מוליין, משוטטים נמרים ופנתרים, ולכן הם נמנעים מלכת כאן בלילות.

בחורבת שלאלה שכן יישוב דרוזי שנהרס לאחר שנת 1840, שנת הנסיגה של איבריהם פחה מארץ-ישראל. בתצלום של טחנת הקמח נראות עדיין הקשתות השלמות שעליהן עברה אמת המים שהגיעה מעין אורן (ראס א-נבע).

נספח חשוב בספר הוא הכתובת השומרנית מסנייאנה, שפענח הקונסול ד"ר פול שרדר (עמ' 364-366). בכתובת ציטוט מספר דברים (ו: ד-ט), והיא מעידה על הנוכחות של קהילות שומרניות על הכרמל בתקופות הרומית והביזנטית. תרומה חשובה מאין כמוה של גבע קלינברגר ובן-ארצי למחקר הכרמל היא בשני הפרקים האחרונים בספר: פרק השמות של פון מוליין והצעות הזיהוי המודרניות (עמ' 367-408). מאות שמות של מקומות, אתרים ותוואים גאוגרפיים זוכים לתיאור תמציתי. בשל חשיבותו של הפרק למחקר הכרמל, היה מתבקש להוסיף לצד השמות נקודות ציון של רשת ישראל. יש לקוות שבמהדורה הבאה הדבר יתוקן. כן הייתה מועילה מפה גדולה ובהירה כנספח נפרד לספר.

בפרק האחרון מובאים מונחים ערביים, תעתיקיהם ותרגומם בידי גבע קלינברגר ובן-ארצי. זו תרומה ייחודית למחקר הגאוגרפי-היסטורי של הר הכרמל, אשר תשמש דורות של חוקרים ומתעניינים. הותמת את הספר רשימה ביבליוגרפית מפורטת, הנוגעת למחקר הכרמל, וכן מפתח שהוכן בידי עומר בן דוד.

ראויים אהרון גבע קלינברגר ויוסי בן-ארצי לדברי תודה ושבח על השלמת המפעל החשוב ויצא הדופן הזה של הבאת ספרו של פון מוליין לקורא העברי.

שמעון דר

חפירות היפוס/סטוסיאה של הדקפוליס

A. Segal, M. Eisenberg, J. Mlynarczyk, M. Burdajewicz, and M. Schuler, *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000-2011, I*, The Zinman Institute of Archaeology, University of Haifa, Haifa 2013, 323 pp. (illustrated throughout in many plans and colour photos), hard-cover. ISBN 978-965-7547-03-8

שנים-עשרה עונות החפירה בהיפוס/סטוסיאה (2000-2011), אתר הידוע גם בשם אנטיוכיה/היפוס (Antiochia/Hippos), הניבו כרך עשיר ומגוון, מאויר בתכניות ובתצלומים צבעוניים מרהיבים הממחישים היטב את הטקסט.

יצוין שהחופרים נהגו לפרסם מדי שנה בשנה דוח ביניים ממצה ומפורט על עונת החפירות שחלפה, שכלל תיאור וניתוח השטחים החפורים וממצאיהם. לדבריהם, מטרת הכרך הנוכחי היא ניתוח האופי האורבני של היפוס/סטוסיאה